

Economische vooruitzichten 2020 en verder

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	1
1. Marktentwikkelingen	3
1.1 Inleiding	4
1.2 Macro-economische indicatoren	4
1.2.1 Macrocijfers	4
1.2.2 Bedrijfsleven	5
1.2.3 Consumentenvertrouwen	5
1.2.4 Consumentenbestedingen en werkloosheid	6
1.3 Ontwikkeling installatiesector	7
1.3.1 Bouwinstallatie volume naar segment	7
1.3.2 Bouwinstallatie volume naar discipline	7
1.3.3 Installatiequote	8
1.4 Ontwikkeling bouwsector	10
1.4.1 Bouwvolume	10
1.4.2 Bouwvolume Utiliteitsbouw	10
1.4.3 Nieuwbouw woningmarkt	11
1.5 Conclusie	11
2. Procesindustrie	13
2.1 Inleiding	14
2.2 Sectoranalyse	14
2.2.1 Overview procesindustrie	14
2.2.2 Omzet procesindustrie	15
2.2.3 Toegevoegde waarde procesindustrie	16
2.2.4 Investeringen procesindustrie	16
2.3 Trends en ontwikkelingen in de procesindustrie	17
Invloed op de sector	17
Invloed op de productie	17
2.4 Conclusie	18
3. Arbeidsmarkt	19
3.1 Inleiding	20
3.2 Prognoses werkgelegenheid	20
3.3 Invloed trends op de arbeidsmarkt	21
3.3.1 Ontwikkeling aantal bedrijven en werknemers	21
3.3.2 Ontwikkeling aantal werknemers naar vakgebied	21
3.3.3 Ontwikkeling aantal vacatures	22
3.3.4 Ontwikkeling leeftijd werknemers	23
3.4 Conclusie	23
4. Bijlagen	25
4.1 Bijlage: methodologie en begrippen	26
4.2 Bijlage hoofdstuk 1.3.1	26
4.3 Bijlage hoofdstuk 1.3.2	27
4.4 Bijlage hoofdstuk 1.4.1	27
4.5 Bijlage hoofdstuk 1.4.2	28
4.6 Installatie naar landsdeel in 2019	28

Managementsamenvatting

Als je de Nederlandse economie zou moeten berichten als het weer, dan zou een adequate omschrijving zijn: de zon schijnt volop, het is heerlijk weer om er op uit te gaan. Het bruto binnenlands product blijft gestaag groeien, de im- en export trekken aan en de werkloosheidscijfers blijven laag. En omdat een gunstig economisch klimaat zijn weerslag heeft op de bouw- en installatiesector zijn de vooruitzichten positief. Het is alleen de vraag of de wolkjes aan de horizon zorgen voor een aangename verkoeling of dat ze zich ontwikkelen tot donderwolken. Zoals de onzekere situatie rondom de Brexit, oploeiend geweld in Syrië, de handelsoorlog tussen de VS, China en in mindere mate de EU. Moeten we al de paraplu pakken?

Als we eerst nader inzoomen op de bouwbranche zien we verschillende ontwikkelingen. De afgelopen jaren was de woningnieuwbouw de groeimotor van de bouw. Groeipercentages van dubbele cijfers waren geen uitzondering. Daar lijkt een einde aan zijn gekomen. Inmiddels zit de grootste groei in de utiliteitsbouw. Door de aantrekkende economie is er meer behoefte aan kantoren, maar ook het aantal zorggebouwen groeit flink. Voor 2020 verwachten wij een groei van boven de 5 procent voor utiliteitsbouw terwijl de woningbouw op 4 procent groei blijft steken.

Als we verder inzoomen op de bouwgerelateerde installatiesector zien we dezelfde positieve verwachtingen. Simpel gezegd: als in de bouw de zon schijnt, straalt deze bij ons. Maar de zon schijnt bij ons steeds feller. Het aandeel installatietechniek in gebouwen, zowel voor nieuwbouw, renovatie als onderhoud, de zogenoemde installatiequote, blijft toenemen.

Eén aspect is nog niet genoemd in dit installatie-weerbericht; zonnen is heerlijk, maar er moet wel voldoende zonnebrandcrème zijn. Er is en blijft een flink tekort aan arbeidskrachten in de sector. Het aantal vacatures is ongekend hoog, en met de wetenschap dat de vergrijzing toeneemt is het de vraag hoe we straks al het werk gaan uitvoeren. En de verduurzamingsopgave wordt door het klimaatakkoord er voorlopig niet kleiner op.

Tot slot: ten tijde van het maken van de voorspellingen was de problematiek rondom stikstof en PFAS nog zo'n wolkje aan de horizon. Inmiddels mogen we toch wel spreken van een lokale stortbui. En van zoveel regen worden zelfs de boeren niet blij.....Blijft de bui hangen? Gaat de overheid bouwparaplu's uitdelen? We weten het niet.

Kortom, hoewel het rapport 'Economische vooruitzichten 2020 en verder' heet, kunnen we volgend jaar pas écht zeggen hoe de markt zich ontwikkeld heeft. De uitdrukking luidt tenslotte: niets is zo veranderlijk als het weer.

1. Marktentwikkelingen

- 1.1 Inleiding
- 1.2 Macro-economische indicatoren
- 1.3 Ontwikkeling installatiesector
- 1.4 Ontwikkeling bouwsector
- 1.5 Conclusie

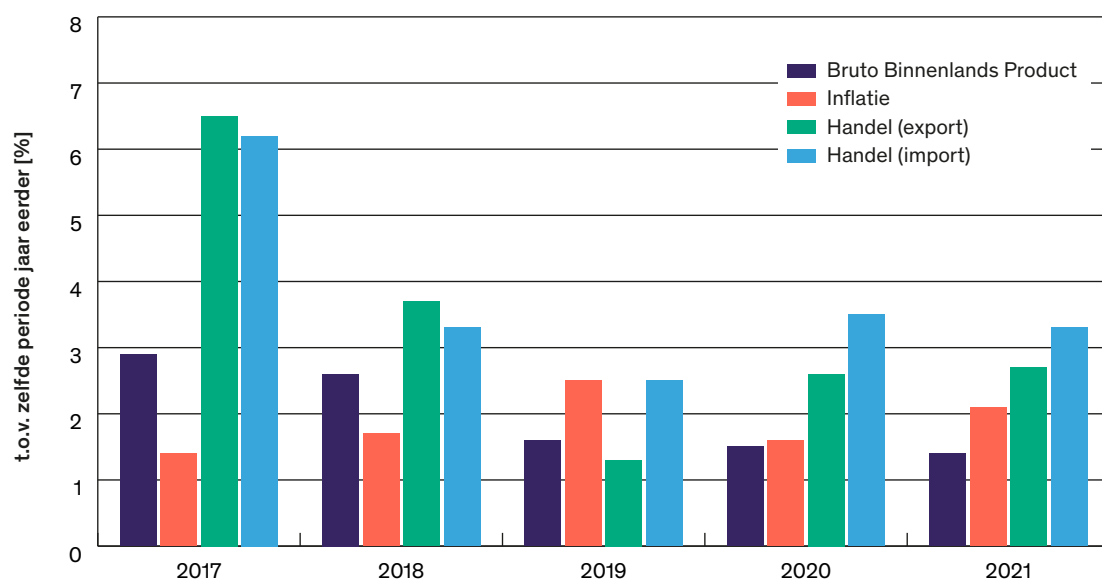
1.1 Inleiding

Macro-economische cijfers geven in vogelvlucht aan hoe de economie zich ontwikkelt. Ze geven daarmee een indicatie van de te verwachten ontwikkeling op de deelmarkten, zoals de bouwsector en meer specifiek de installatiesector.

In dit hoofdstuk maken wij deze relevante indicatoren inzichtelijk. Het gaat achtereenvolgens om het Bruto Binnenlands Product (BBP), de inflatie en de ontwikkeling van de import en export. Daarnaast is het voor de te verwachten investeringen in installatietechnische componenten van belang om te weten hoe het vertrouwen van bedrijven en consumenten zich ontwikkelt. Daarom geven wij in dit hoofdstuk ook inzicht in de meest relevante vertrouwensfactoren. Vervolgens tonen wij de installatievolumes, waarbij wij een uitsplitsing maken naar segment en discipline. Deze installatievolumes zijn gebaseerd op een doorrekening van de bouwvolumes door de installatiequote. Deze installatiequote, oftewel het aandeel van de installatietechnische component binnen bouwprojecten, is berekend door middel van onderzoek onder de relevante doelgroepen. Afsluitend laten wij in dit hoofdstuk de ontwikkeling van de bouwvolumes zien, waarbij wij ook de utiliteitsmarkt en de woningmarkt verder belichten.

1.2 Macro-economische indicatoren

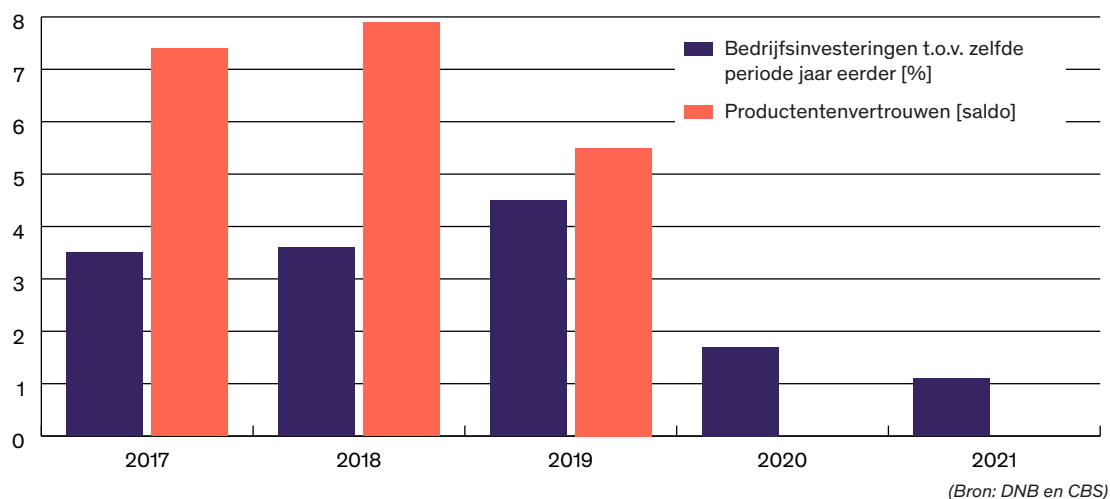
1.2.1 Macrocijfers

(Bron: DNB, CPB en CBS)

Na een paar jaar stevige groei neemt de groei van de Nederlandse economie in komende jaren af. Dit wordt veroorzaakt door internationale onzekerheden als de Amerikaanse handelsoorlog, een mogelijke 'no-deal' Brexit en het afzwakken van de wereldwijde handelsvolume. Daardoor groeit de export in 2019 minder hard dan in de afgelopen jaren. Komende jaren trekken zowel de import als de export weer verder aan. De inflatie komt de komende jaren uit op het gewenste niveau van rond de 2%. De positieve macro-economische ontwikkelingen vormen een solide basis voor een verdere groei van de installatiebranche.

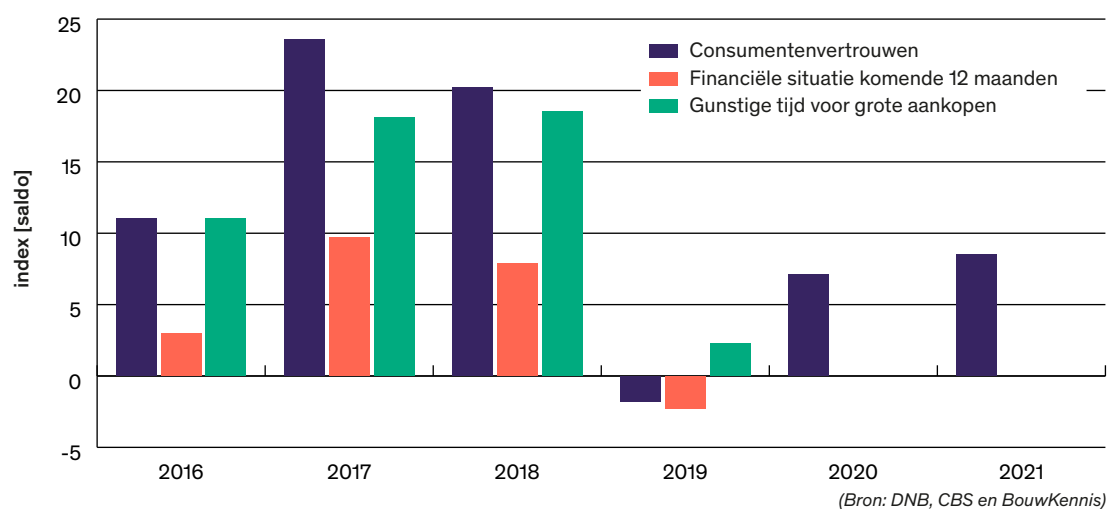
1.2.2 Bedrijfsleven

Als gevolg van het positieve economische klimaat, zijn de bedrijfsinvesteringen de afgelopen jaren toegenomen. De groei zwakt wel wat af de komende jaren door de lagere economische groei. Als onderdeel van de groei zullen ook de investeringen in bestaand en nieuw te bouwen vastgoed toenemen, waar de installatiesector de vruchten van zal plukken. Onderliggende reden hiervan is het feit dat de bezettingsgraden in de afgelopen jaren weer rap gestegen zijn, waardoor steeds meer bedrijven uit hun jasje groeien en op zoek gaan naar andere of grotere huisvesting. Daarnaast worden hogere loonkosten niet altijd in de prijzen doorberekend, waardoor de winstmarge van bedrijven afneemt.

De stemming onder producenten is nog altijd positief. Producenten verwachten echter wel minder bedrijvigheid in komende tijd. Daardoor is het producentenvertrouwen in 2019 geleidelijk aan het dalen.

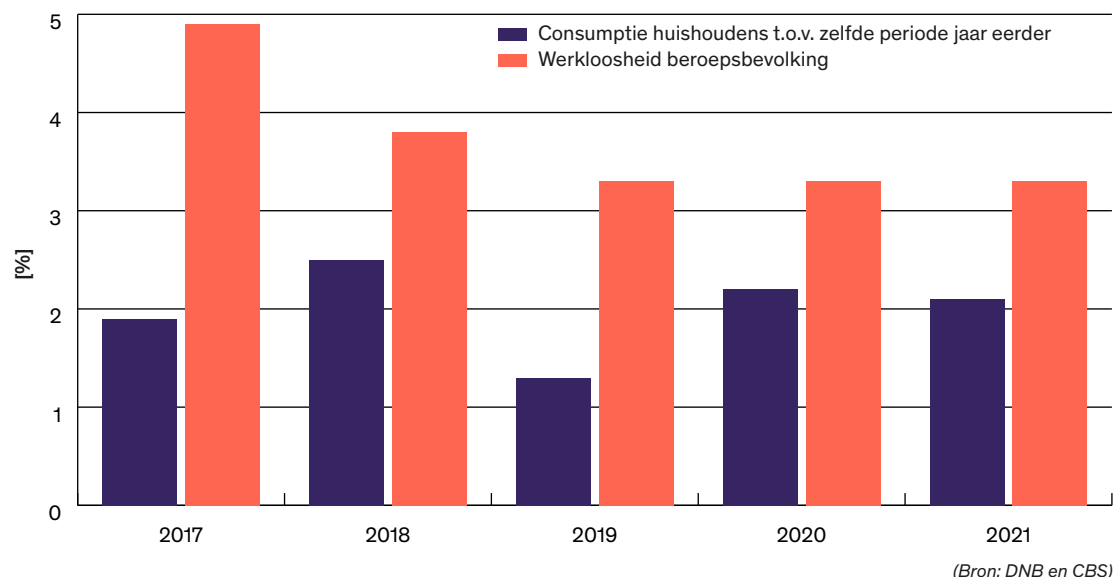
1.2.3 Consumentenvertrouwen

Consumenten vormen een belangrijke markt voor de installatiebedrijven. Als consumenten veel vertrouwen in de economie en hun eigen financiële situatie hebben, dan vertaalt zich dat door in hun houding ten aanzien van het doen van grote aankopen, waaronder grote investeringen in de woning zoals een nieuwe keuken of badkamer. Daar profiteert de woninggerelateerde installatiesector dan weer van.

Nadat het consumentenvertrouwen sinds 2015 weer positief was, deed de zeer krappe woningmarkt het vertrouwen van consumenten in de tweede helft van 2018 in rap tempo omslaan. Halverwege 2019 krijgt het optimisme weer de overhand. Steeds meer mensen hebben een baan, waardoor ze meer te besteden hebben en positiever gestemd zijn. De komende jaren loopt het consumentenvertrouwen naar verwachting dan ook weer op.

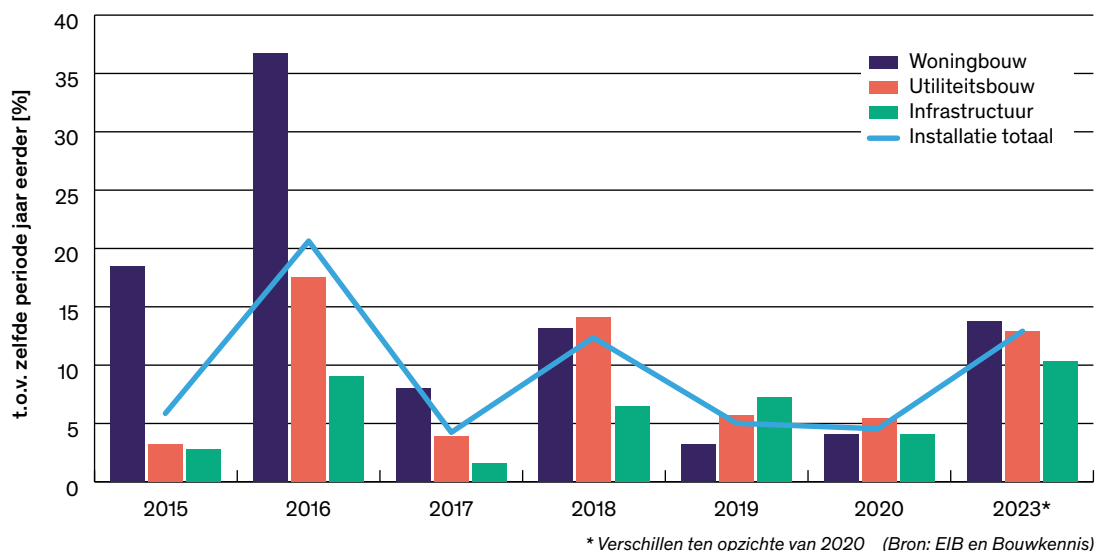
1.2.4 Consumentenbestedingen en werkloosheid

Het aantrekken van de economie heeft ervoor gezorgd dat bedrijven steeds meer nieuwe mensen aannemen. Daardoor daalde de werkloosheid enkele jaren op een rij. Dit jaar komt de werkloosheid tot onder het niveau van voor het uitbreken van de financiële crisis. Dit jaar en komende jaren ligt de werkloosheid stabiel op een stand van 3,3%. Als gevolg van de dalende werkloosheid en het toegenomen vertrouwen van consumenten stijgen de bestedingen van huishoudens. De dalende werkloosheid zorgt in steeds meer sectoren (waaronder de bouw) voor personeelstekorten. Dit begint inmiddels behoorlijk door te werken op de bouwproductie.

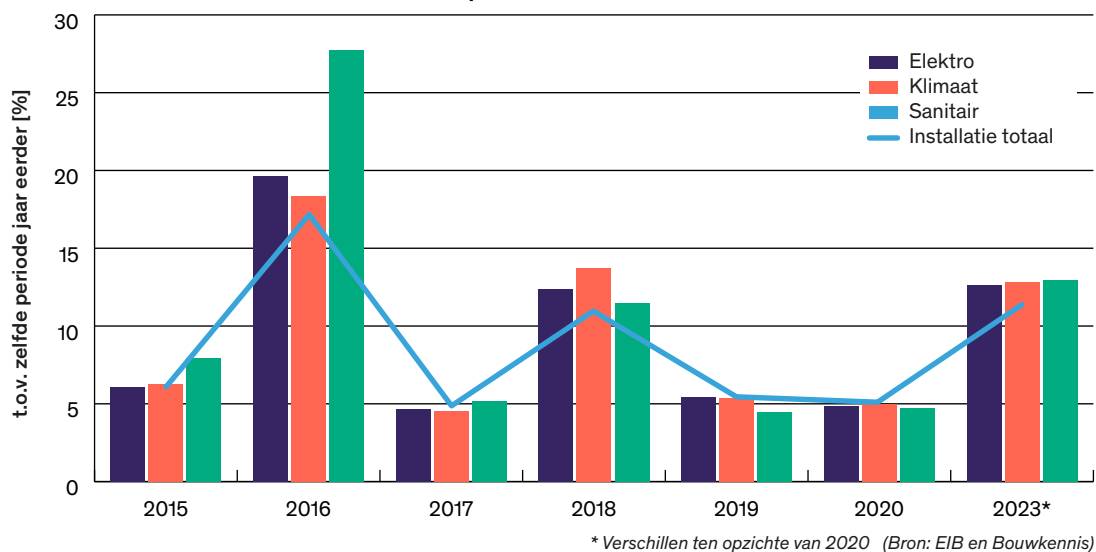
1.3 Ontwikkeling installatiesector

1.3.1 Bouwinstallatie volume naar segment

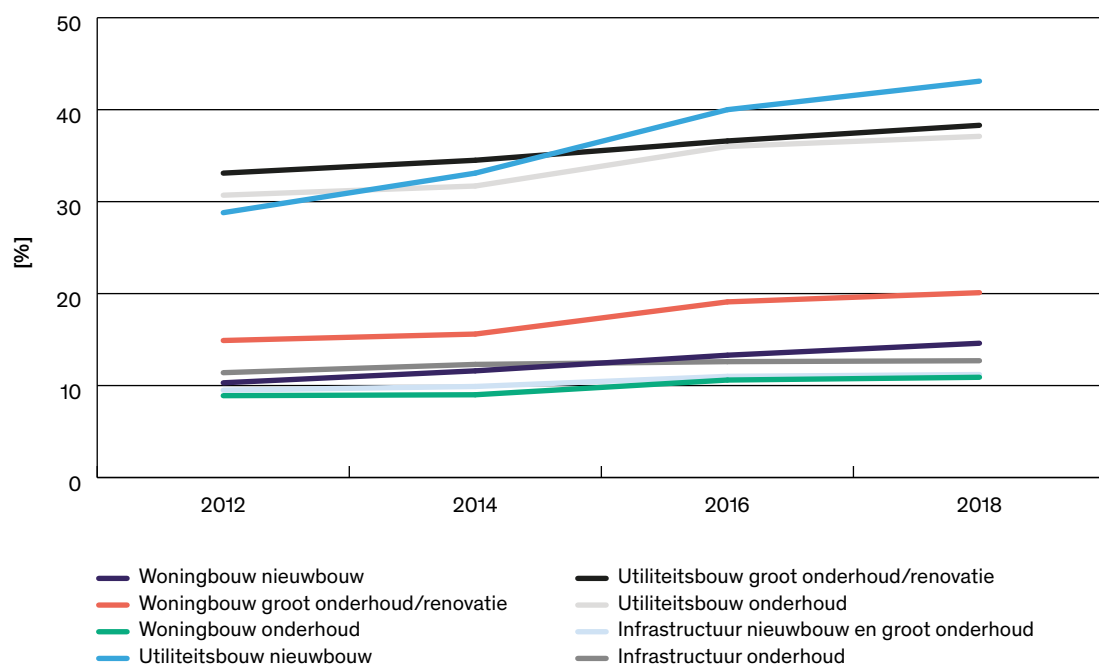
In de woningbouw lijkt het plafond bereikt te zijn en groeit het productievolume van de bouwinstallatie minder hard dan in de afgelopen jaren gebruikelijk was. De aanhoudende tekorten aan nieuwe bouwlocaties en productie- en personeelsproblemen in de bouw blijven onverminderd groot en drukken de groei van de sector. De utiliteitsbouw heeft inmiddels het stokje van de woningbouw overgenomen als het gaat om de motor achter de groei. Er staan steeds minder kantoren leeg, waardoor er weer vraag naar nieuwe kantoren ontstaat. De toenemende vraag naar zorg in combinatie met een inhaalslag zijn een flinke impuls voor zorggebouwen, zie hiervoor ook paragraaf 1.4.2. De stijgende installatiequote draagt daarnaast ook bij aan een verdere groei van de sector.

1.3.2 Bouwinstallatie volume naar discipline

De verschillende installatiedisciplines laten een solide groei zien. In de afgelopen jaren zijn vooral elektrotechniek en sanitair gegroeid. Zonnepanelen hebben een opmars gemaakt en is er geïnvesteerd in energiebesparing, beveiliging en Smart Home. Het wegvallen van subsidie op zonnepanelen en de hervorming van de salderingsregeling, zorgen ervoor dat de groei de komende jaren lager uitvalt. Het beleid in Nederland is dat de gebouwde omgeving minder afhankelijk wordt van gas. Per 2030 zal de Groningse gaskraan dicht zijn en in aanloop daarnaartoe worden nieuwbouwwoningen al volledig aardgasvrij opgeleverd met bijvoorbeeld een warmtepomp in plaats van een gasgestookte cv-ketel. Doordat warmtepompen duurder zijn dan gasgestookte cv-ketels, neemt het aandeel van klimaattechniek logischerwijs toe. Tot slot zullen zowel het Klimaatakkoord als de invoering van BENG de komende jaren een positieve bijdrage gaan leveren aan de groei van de installatiesector.

1.3.3 Installatiequote

(Bron: Bouwkennis)

	Elektro [%]			Klimaat [%]			Sanitair [%]			Totaal [%]		
	2014	2016	2018	2014	2016	2018	2014	2016	2018	2014	2016	2018
Woningbouw												
Nieuwbouw	4,3	5,0	5,7	4,5	4,9	5,4	2,9	3,4	3,6	11,6	13,3	14,6
Groot onderhoud/renovatie	6,4	8,7	8,9	5,2	5,2	5,5	4,0	5,3	5,7	15,6	19,1	20,1
Onderhoud	2,8	3,5	3,7	2,8	2,9	2,9	3,5	4,3	4,3	9,0	10,6	10,9
Utiliteitsbouw												
Nieuwbouw	13,1	15,5	16,9	12,7	15,8	17,2	7,2	8,7	9,1	33,1	40,0	43,1
Groot onderhoud/renovatie	12,1	11,7	11,9	14,2	15,7	16,8	8,2	9,2	9,6	34,5	36,6	38,3
Onderhoud	10,9	11,7	12,1	11,7	13,7	14,3	9,1	10,6	10,7	31,7	36,0	37,1
Infrastructuur												
Nieuwbouw en groot onderhoud	6,2	7,0	7,1	3,8	4,0	4,1	-	-	-	9,9	11,0	11,2
Onderhoud	7,2	7,5	7,6	5,1	5,1	5,1	-	-	-	12,3	12,6	12,7

(Bron: Bouwkennis)

De techniek achter Nederland blijft aan transitie onderhevig. Als gevolg daarvan worden installatietechnische componenten wederom belangrijker. Het aandeel van de bouwproductie dat voor rekening komt van de installatiesector (de installatiequote) stijgt dan ook verder door. De installatiequote is voor alle disciplines (elektro, klimaat, sanitair) en voor alle segmenten woningbouw en utiliteitsbouw gestegen, terwijl de installatiequote in de infrastructuur gelijk gebleven is. Deze ontwikkeling zal in de komende jaren verder doorzetten, hetgeen een verdere toename van het aandeel van klimaattechniek betekent. De toegenomen populariteit van bijvoorbeeld zonnepanelen en smart homes hebben het aandeel van elektrotechniek in de afgelopen jaren doen stijgen. Hier is de grootste groei inmiddels achter de rug. Met de invoering van de terugleversubsidie voor zelf opgewekte elektriciteit per 2023 wordt het financiële voordeel dat zonnepanelen opleveren geleidelijk aan volledig afgebouwd. Daar staat tegenover dat de ontwikkeling van Smart Home technologie in de komende jaren verder door zet. Ook binnen de utiliteitsbouw is in de komende jaren nog een slag te maken op het gebied van gebouwbeheerssystemen en energimanagement. Daardoor zit er absoluut nog groei in het aandeel van elektrotechniek, al zal deze vermoedelijk wel lager uitpakken dan de groei van de andere disciplines.

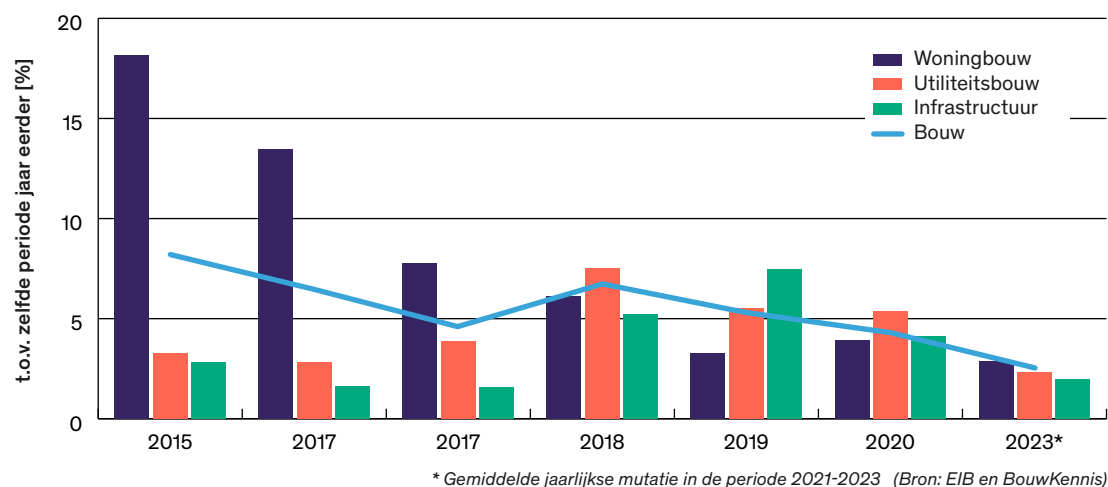
Toelichting aanpassingen Installatiequote

Een belangrijk onderdeel van de Economische vooruitzichten Installatiebranche is de Installatiequote. Op basis van de bouwproductiecijfers van het Economisch Instituut voor de Bouw (EIB) en eigen onderzoek onder bedrijven in de bouwnijverheid, berekent BouwKennis welk aandeel van de totale omzet van de bouw toe te schrijven is aan bouwinstallaties. Onderzoek van Management Centrum in opdracht van Techniek Nederland toont echter andere cijfers met betrekking tot de totale productiewaarde van de installatiesector.

Zowel Techniek Nederland als BouwKennis hechten grote waarde aan eenduidigheid in de cijfers en daarom is besloten om de cijfers van Techniek Nederland en EIB en BouwKennis gelijk te trekken. De vernieuwde opzet van de berekening van de installatiequote resulteert dan ook in afwijkende percentages in vergelijking met de vorige edities van deze rapportage. Voor de (volume)waarde van de bouwinstallatie verwijzen we u naar de bijlage van deze rapportage.

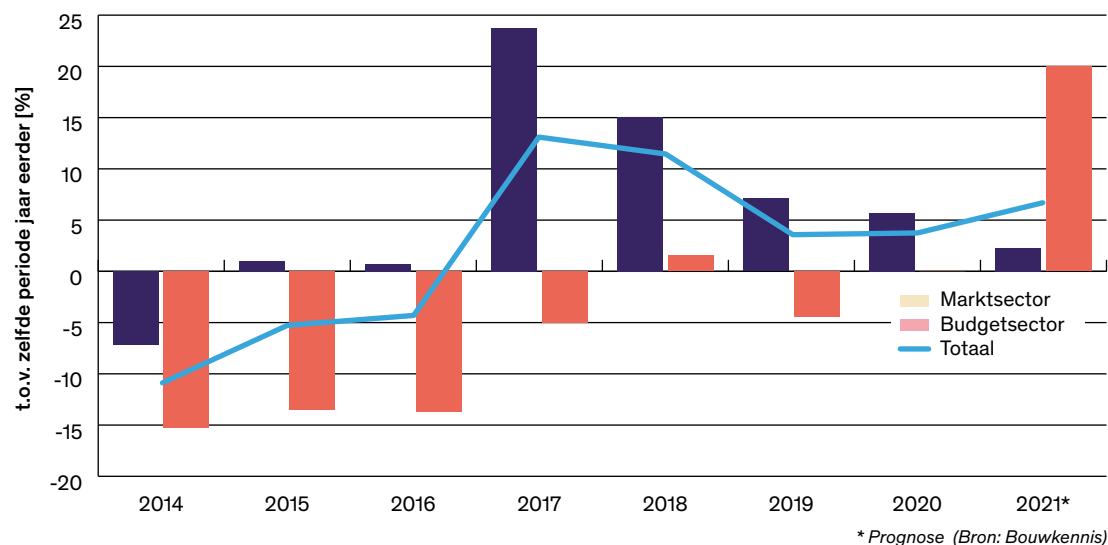
1.4 Ontwikkeling bouwsector

1.4.1 Bouwvolume

In de afgelopen jaren was de woningbouw steeds de motor achter de krachtige groei van het bouwvolume. Door de grote vraag naar nieuwbouwwoningen is het aantal bouwvergunningen in de afgelopen jaren toegenomen, maar de groei is sinds 2017 wel flink afgenomen. Daarnaast zorgen productieproblemen als gevolg van personeels- en materiaaltekorten ervoor dat het plafond hier bereikt is. De woningbouw staat aan de vooravond van een grote verduurzamingsopgave, waarvoor installateurs veel nieuwe werkzaamheden uit voort zullen vloeien. In de utiliteitsbouw heeft het herstel pas veel recenter zijn intrede gedaan. Daarnaast beperkt het herstel zich tot enkele sectoren. Een toenemende vraag naar kantoren en een inhaalslag onder zorggebouwen zullen in de jaren de drijvende kracht zijn achter de groei in de utiliteitsbouw. De vraag van nieuwe bedrijfsgebouwen en grootschalige distributiecentra heeft het hoogtepunt bereikt, waardoor de groei hier in de komende jaren flink afzwakt.

1.4.2 Bouwvolume Utiliteitsbouw

De marktsector (agrarische sector, industrie en bouwnijverheid, handel en horeca, vervoer en communicatie, zakelijke dienstverlening) is in 2017 en 2018 flink gegroeid, als gevolg van een flinke toename van het bouwvolume in de sectoren 'industrie en bouwnijverheid' en 'vervoer en communicatie'. De groei vlakt hier in de komende jaar snel af. De vraag naar kantoren in de zakelijke dienstverlening neemt de komende jaren wel verder toe. Door transformatie en het onttrekken van panden aan de voorraad als gevolg van het verplichte energielabel C, is er op verschillende plaats weer ruimte voor nieuwbouw ontstaan. De budgetsector kende als gevolg van een aantal eenmalige en grote projecten zoals theaters en andere openbare gebouwen een kleine groei in 2018. In de komende jaren zorgt een inhaalslag in het onderwijs en de zorg voor een verdere stijging van de utiliteitsbouw, terwijl de overheid juist op een nullijn zit als gevolg van bezuinigingen.

1.4.3 Nieuwbouw woningmarkt

	2015		2016		2017		2018		2019*		2020*		2021*	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Corporaties	16.000	33%	15.000	27%	16.000	25%	17.000	26%	18.500	27%	20.000	29%	21.000	30%
Commerciële woning-bouwers	26.380	55%	32.350	59%	38.500	61%	41.100	62%	40.000	59%	40.000	58%	40.500	58%
Particuliere opdracht-gevers	6.000	12%	7.500	14%	8.500	13%	8.500	13%	9.000	13%	9.000	13%	8.500	12%
Totaal gereed-meldingen	48.380	100%	54.850	100%	63.000	100%	66.600	100%	67.500	100%	69.000	100%	70.000	100%

* Prognose (Bron: BouwKennis)

Nadat er in 2014 net iets meer dan 45.000 nieuwe woningen gebouwd werden, steeg de nieuwbouwproductie sindsdien weer gestaag. In 2018 werden er in Nederland zo'n 66.600 nieuwbouwwoningen gebouwd. De groei van de woningbouwproductie komt grotendeels door een flinke groei van het aantal opgeleverde nieuwbouwwoningen van bouwers voor de markt. Dat is positief voor de installatiesector, omdat in de vrije sector specifiekere en daarmee duurder toepassingen worden geïnstalleerd. Woningcorporaties mogen zich sinds 2014 alleen nog maar bezighouden met de bouw van sociale huurwoningen, waar veel vaker gebruik gemaakt wordt van goedkopere gestandaardiseerde installatieoplossingen. Woningcorporaties zullen hun bouwproductie in de komende jaren flink gaan opschroeven, in tegenstelling tot commerciële woningbouwers en particuliere opdrachtgevers. Het feit dat veel uitvoerende partijen in de bouw te maken hebben met (verder oplopende) personeels- en materiaaltekorten, drukt de groei van de woningbouw als geheel wel.

1.5 Conclusie

De groei van de Nederlandse economie vlakt op dit moment af. Groei in zowel 2017 als in 2018 met meer dan 2,5%, in 2019, 2020 en 2021 komt de groei op respectievelijk 1,6%, 1,5% en 1,4% uit. Als gevolg van de toegenomen bedrijvigheid, is de werkloosheid in rap tempo gedaald tot een historisch laag niveau. In komende jaren blijft de werkloosheid op het huidige niveau. De afvlakkende economische groei doet bedrijfsinvesteringen (waaronder in vastgoed) minder hard groeien dan in afgelopen jaar. Daarnaast is het vertrouwen van producenten nog altijd positief, al daalt dit inmiddels iets doordat producenten de komende tijd minder bedrijvigheid verwachten. Mede als gevolg van de aanhoudend krappe woningmarkt is het vertrouwen van consumenten in de economie gedaald. Doordat steeds meer mensen weer een baan heb-

ben, neemt het vertrouwen in de komende jaren wel weer verder toe. Daarnaast houdt de groei van de consumentenbestedingen met grofweg 2% per jaar ook in komende tijd aan.

Als gevolg van optimisme over de economie is, groeit de bouwproductie in de komende jaren verder door. Wel ontstaat er een tweedeling, waarbij de nieuwbouwproductie van woningen nog maar heel beperkt groeit, terwijl bij de utiliteitsbouw juist de groei de komende jaren juist aantrekt. De aangetrokken woningmarkt zorgde er in de gelopen jaren voor dat vooral de woningbouw de motor achter de groei was. Personeels- en materiaaltekorten werken in de komende jaren echter als een rem op de groei van de woningbouwproductie. Desalniettemin groeit de woningbouw in de komende jaren verder door, maar bereikt het wel een plafond net onder de 70.000 opgeleverde woningen per jaar. De toegenomen vraag naar bedrijfsgebouwen en grootschalige distributiecentra zorgden in de afgelopen twee jaar voor een forse groei van het bouwvolume in de utiliteitsbouw. In de komende jaren zorgt de groeiende vraag naar kantoren, onderwijs- en zorggebouwen juist voor de groei van de utiliteitsbouwproductie. Het opschroeven van overheidsbudgetten voor infrastructurele projecten zorgt ervoor dat ook de infrasector in de komende jaren flink kan groeien.

De groei van het totale bouwvolume zorgt in de installatiesector voor een positief geluid. Als gevolg van de stijgende bouwvolumes in de woningbouw, de utiliteitsbouw en de infrastructuur stijgt het installatievolume. De installatiequote, het aandeel van installaties in het totale bouwvolume, groeit gestaag verder door, zij het minder hard dan in de afgelopen jaren. Waar in de afgelopen jaren het aandeel van de disciplines elektrotechniek en sanitair sterk toegenomen is, daar groeit het aandeel van klimaattechniek in 2018 juist flink. Het feit dat Nederland van het gas af gaat, zorgt ervoor dat steeds meer cv-ketels voor duurdere warmtepompen vervangen worden. Deze ontwikkeling zal ook in de komende jaren verder doorzetten.

An aerial photograph of a large port area. In the foreground, there are numerous stacks of colorful shipping containers (blue, yellow, red, green) and several large blue gantry cranes. A large container ship is docked at a pier, with its deck also covered in containers. To the left, a long white industrial building is visible. In the background, a city skyline with various skyscrapers and buildings is visible across a body of water. The sky is clear and blue.

2. Procesindustrie

2.1 Inleiding

2.2 Sectoranalyse

2.3 Trends en ontwikkelingen in de procesindustrie

2.4 Conclusie

2.1 Inleiding

Het overgrote deel van het installatiewerk hangt samen met de bouw. Maar er is ook een substantieel deel dat betrekking heeft op industriële procesinstallaties. Binnen de bedrijven met meer dan 250 werknemers is dat 24 procent van de totale omzet, terwijl dit onder de middelgrote bedrijven nog altijd 20 procent is (bron: marktomvang onderzoek Techniek Nederland). Op deze deelmarkt zijn zowel bouwinstallatiebedrijven actief als speciale procesinstallatiebedrijven. De ontwikkelingen voor deze markt zijn anders dan voor de bouw, zij hebben minder last van de crisis gehad.

Onder de markt voor industriële procesinstallatie scharen wij het installatiewerk in samenhang met het aanleggen, aansluiten en onderhouden van productie-installaties in de procesindustrie. Om de vergelijkbaarheid met voorgaande rapporten te handhaven, hanteren we dezelfde afbakening van de procesindustrie:

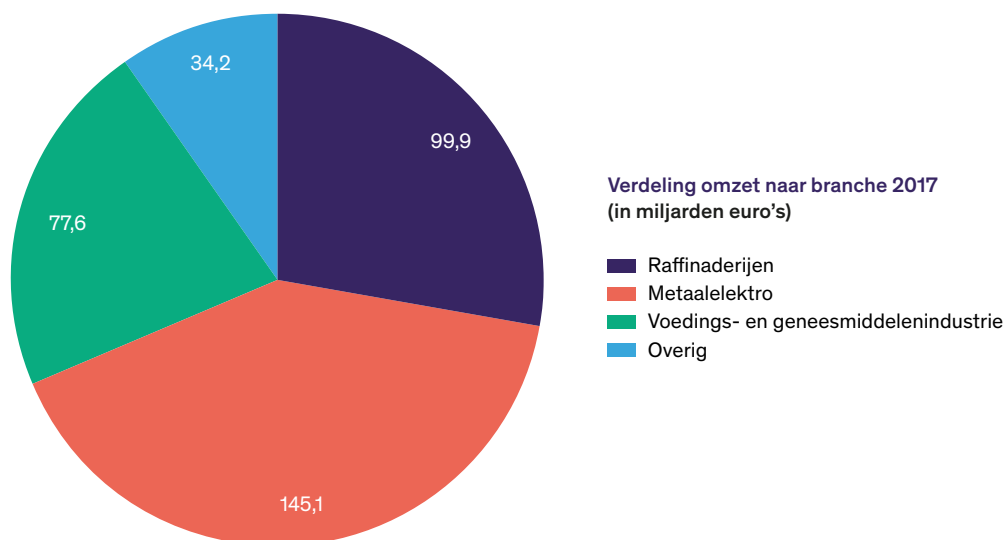
- de energiesector (opwekking van elektriciteit, winning van gas en aardolie);
- de basismetaalindustrie (fabricage van ijzer, staal en aluminium);
- de voedingsmiddelenindustrie (bierbrouwerijen, suikerraffinage);
- de petrochemische productenindustrie (fabricage van basischemicaliën, kunststoffen, verf);
- waterleidingbedrijven

Het grootste deel van de werkzaamheden in dit segment wordt uitgevoerd door specifieke procesinstallatiebedrijven en bij onderhoudswerk vooral door de gebruikers van de installaties zelf. De werkzaamheden die de eigenaars van procesinstallaties zelf aan hun installaties verrichten zijn niet meegenomen in onderstaande cijfers.

Voorspellingen met betrekking tot de installatiemarkt binnen de procesindustrie zijn lastig te maken als gevolg van onvoldoende voorspellende indicatoren. In dit hoofdstuk wordt daarom enkel inzichtelijk gemaakt wat de kwalitatieve ontwikkelingen zijn binnen de procesindustrie als zodanig, dus niet specifiek de installatiemarkt die erachter zit.

2.2 Sectoranalyse

2.2.1 Overview procesindustrie

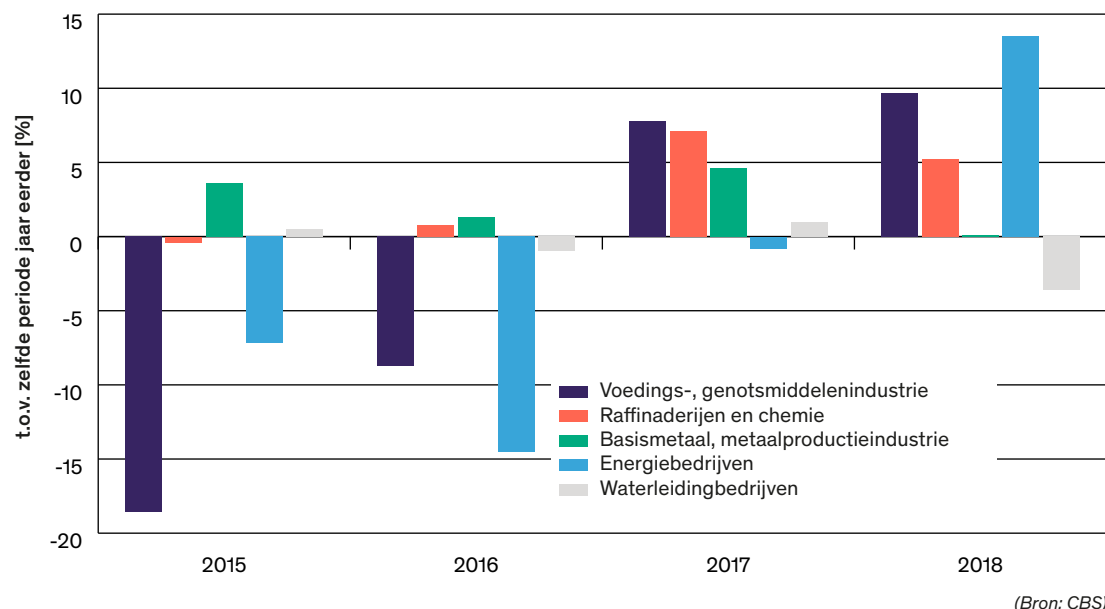

(Bron: CBS)

De samenstelling van de procesindustrie is momenteel sterk aan het veranderen. Onder andere door de dalende olieprijs is de omzet van raffinaderijen en chemische bedrijven sinds 2012 met bijna een derde afgenomen, terwijl de omzet van bedrijven in de metaalektro in diezelfde perio-

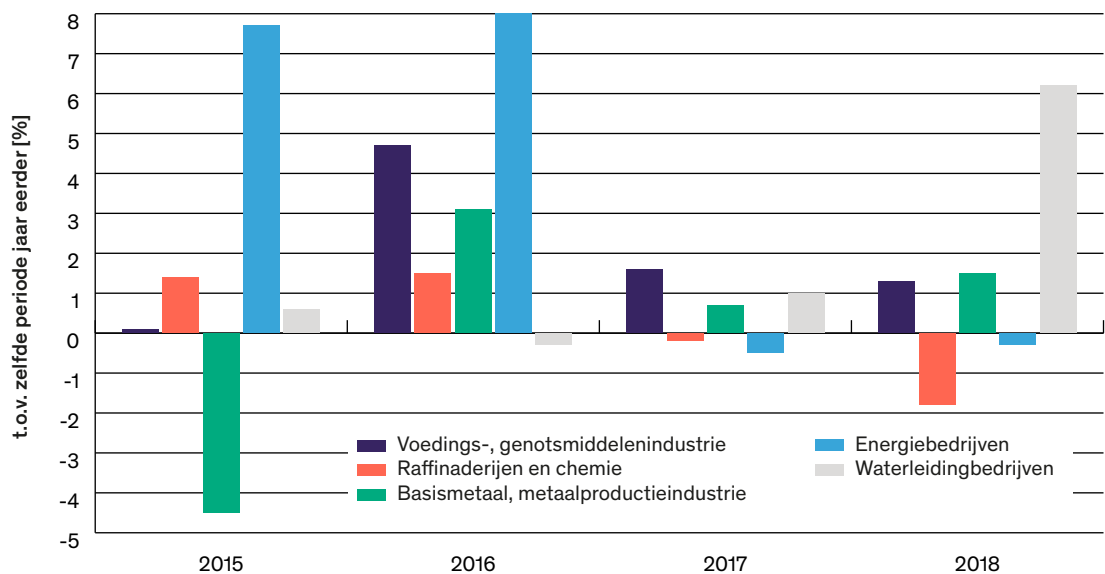
de juist met bijna 40% toegenomen is. In 2017 stijgt de olieprijs weer en neemt ook de omzet van raffinaderijen en chemische bedrijven flink toe (+16% ten opzichte van 2016). Het aandeel van zowel de voedings- en genotmiddelenindustrie als de overige industrie binnen de gehele procesindustrie is juist al jarenlang tamelijk stabiel.

2.2.2 Omzet procesindustrie

De omzet is de opbrengst uit de verkoop van goederen en diensten. Vooral bij energiebedrijven en bij raffinaderijen en chemische bedrijven nam de omzet in 2018 stevig toe. In de voedings- en genotsmiddelen industrie groeit de omzet maar heel licht, terwijl de omzet van waterleidingbedrijven in 2018 zelfs gekrompen is. Een hogere omzet is een indicator van een toegenomen productie waardoor er mogelijk meer installatietechnisch onderhoud nodig is. De omzet zegt echter nog niks over de winstgevendheid en daarmee ook de investeringsbereidheid. Door van de omzet de inkoopkosten af te trekken, wordt de toegevoegde waarde inzichtelijk.

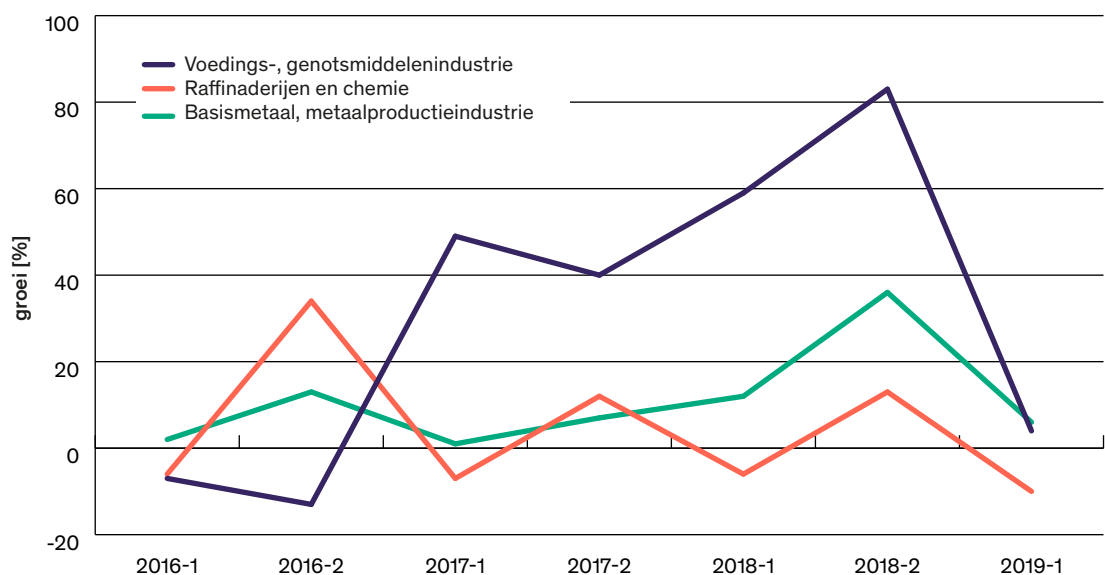
2.2.3 Toegevoegde waarde procesindustrie

(Bron: CBS)

De toegevoegde waarde van de productie wordt inzichtelijk door de inkoopkosten van de omzet af te trekken. Waar de toegevoegde waarde van waterleidingbedrijven in 2018 flink groeit, daar neemt ze bij metaal- en energiebedrijven voor het tweede jaar op rij af. Met een toenemende toegevoegde waarde, neemt ook de winstgevendheid toe. Een hogere omzet en meer winstgevendheid zijn indicatoren dat de investeringsbereidheid toeneemt.

2.2.4 Investerings procesindustrie

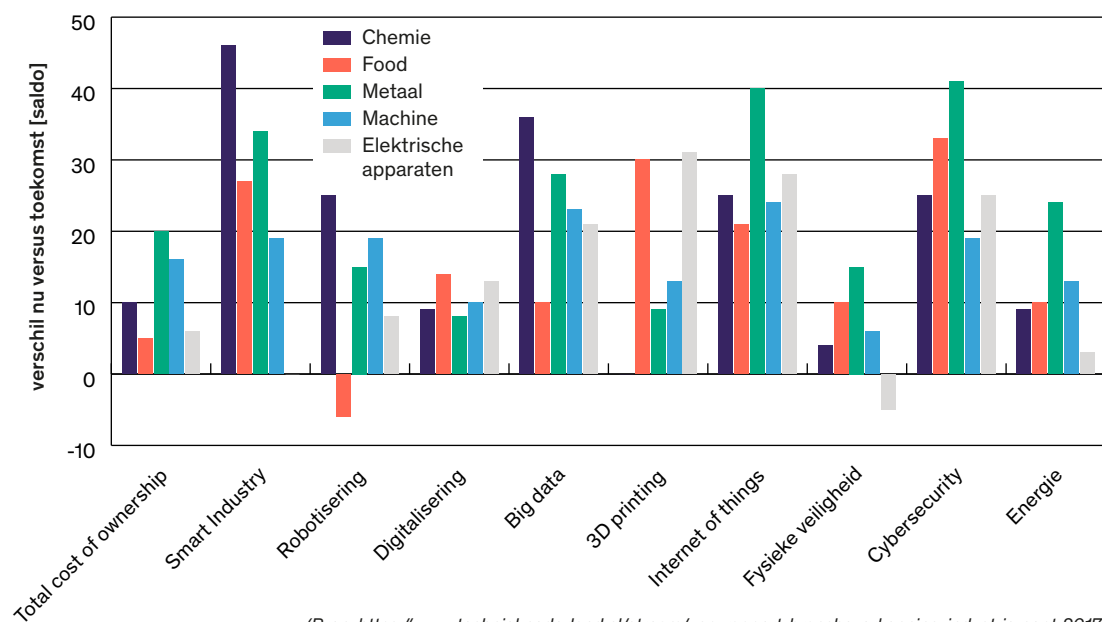

(Bron: CBS)

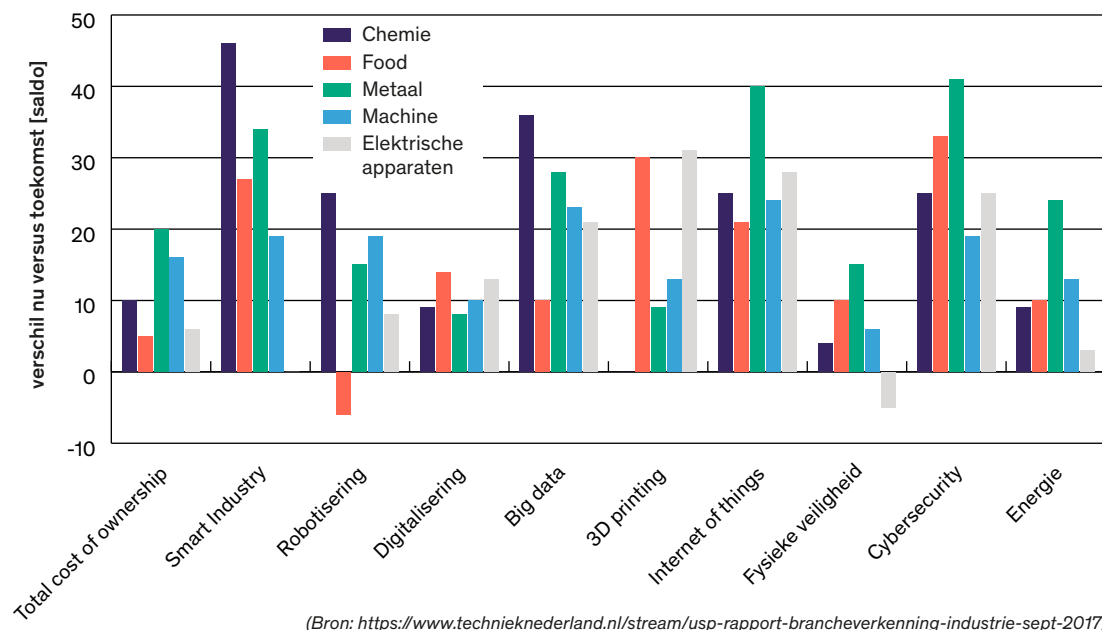
Voor 2019 bestaat de verwachting dat de investeringen in de voedings- en genotmiddelenindustrie én de raffinaderijen en chemie zullen gaan stijgen, terwijl het de verwachting is dat de investeringen in de metaalindustrie juist licht zullen gaan dalen. Wel zijn de verwachtingen beduidend lager dan in de tweede helft van vorig jaar. Het afvlakken van de economische groei zorgt er voor dat bedrijven terughoudender worden als het gaan om het doen van (grote) investeringen.

2.3 Trends en ontwikkelingen in de procesindustrie

Invloed op de sector

Invloed op de productie

Producenten in de industrie verwachten dat de invloed van cybersecurity, Internet of Things en big data op de sector in de toekomst sterk zal gaan toenemen. Fysieke veiligheid en energie hebben juist op dit moment al grote invloed op de sector. De invloed van de thema's op de productieomgeving is over het algemeen juist wat lager en zal tevens minder toenemen. Het benoemen van of het specialiseren in de verschillende thema's is voor technische dienstverleners in de industriële sector een manier om zich te onderscheiden als samenwerkingspartner en meerwaarde te creëren voor hun klanten en zichzelf.

2.4 Conclusie

In de procesindustrie worden installaties gebruikt voor het primaire bedrijfsproces, terwijl deze in de woning- en utiliteitsbouw juist van secundair belang zijn. Het soort installaties in de procesindustrie is dan ook niet te vergelijken met die in de woning- en utiliteitsbouw. Dat neemt echter niet weg dat de procesindustrie een belangrijke sector is voor een deel van de installatiebedrijven.

Binnen de procesindustrie is het aandeel van de metalektro in de afgelopen jaren fors toegenomen, ten koste van raffinaderijen en de chemische industrie. Vermoedelijk heeft dit te maken met het feit dat de olieprijs de afgelopen jaren zeer laag was. Nu olie weer duurder aan het worden is, neemt de productie en omzet bij deze bedrijven weer toe. Dit heeft tot gevolg dat deze bedrijven hier weer meer gaan investeren. Als gevolg van afzwakkende economische groei, nemen de investeringsverwachtingen momenteel wel af.

De komende jaren hebben thema's als big data, Internet of Things en cybersecurity veel invloed op de sector als geheel en in iets mindere mate op de productieomgeving. Partijen die dergelijke thema's benoemen of zich erin specialiseren, kunnen zich zo onderscheiden en meerwaarde creëren bij hun klanten.

A technician with a beard, wearing a dark blue shirt, is working on a mobile phone repair machine. The machine is white and has a label 'MPT68' on its front. The technician is using a tool to work on a smartphone that is held in a fixture. The machine has various components, including a blue circuit board and a green light. The technician's hand is visible, holding the tool. The machine has a control panel with a red emergency stop button, a green start button, and a small screen displaying 'iPhone 1'. The machine also has several warning labels, including a yellow triangle with a lightning bolt and a yellow triangle with a hand. The machine is labeled '7P/8P' at the bottom.

3. Arbeidsmarkt

3.1 Inleiding

3.2 Prognoses werkgelegenheid

3.3 Invloed trends op de arbeidsmarkt

3.4 Conclusie

3.1 Inleiding

De installatiesector verandert. Technologische ontwikkelingen worden in toenemende mate belangrijk en de verwachte economische ontwikkelingen dragen bij aan een grotere vraag naar gekwalificeerd personeel. De vraag is op welke wijze de installatiesector zo goed mogelijk inspeelt op deze veranderende omstandigheden.

In dit hoofdstuk staan allereerst enkele prognoses over de arbeidsmarkt om vervolgens te kijken naar enkele trends op het gebied van werkgelegenheid. De gegevens uit dit hoofdstuk zijn gebaseerd op de Trendrapportage 2018 van OTIB¹.

3.2 Prognoses werkgelegenheid

	Werkgelegenheid
	Mutaties per jaar [%]
2017	5,0
2018	3,5
2019	1,5
2020	1,5
2021	1,5
2022	1,5

(Bron: CPB, MN, EIB, bewerking KBA Nijmegen)

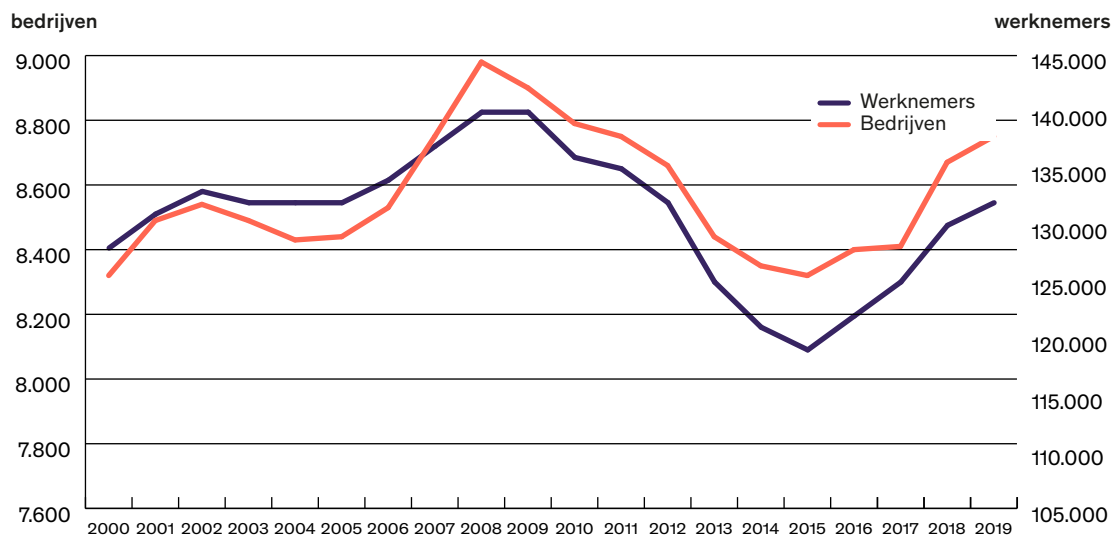
Doordat de bouw weer in de lift zit, neemt ook de werkgelegenheid bij installatiebedrijven toe. Op dit moment zorgt de productiegroei in de bouw nog voor een flinke groei van de werkgelegenheid in de installatiesector.

De afvlakkende groei in de bouw de komende jaren en het verder oplopende personeelstekort zorgen ervoor dat werkgelegenheid in de installatiesector vanaf 2019 met 1,5 procent per jaar toeneemt.

¹ Vermeulen, H., Boer, P. den, Verhaegh, T., Wit, W. de, Horste, J. van der, Rossen, L. (2018). Trends en ontwikkelingen in de technische installatiebranche 2018. Bedrijvigheid, arbeidsmarkt en beroepsopleiding in de periode tot 2022. Nijmegen: KBA Nijmegen

3.3 Invloed trends op de arbeidsmarkt

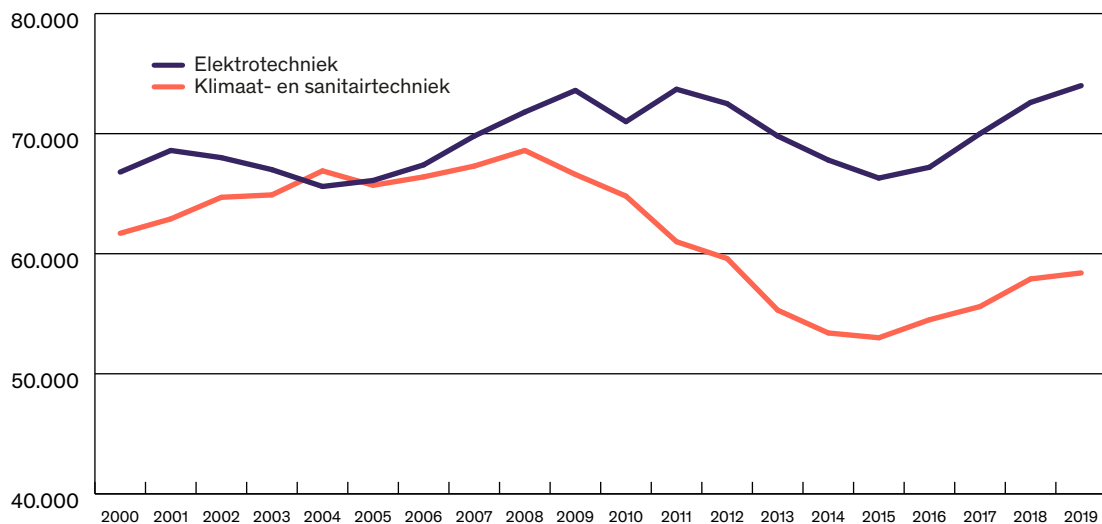
3.3.1 Ontwikkeling aantal bedrijven en werknemers

(Bron: Mn Services, bewerking KBA Nijmegen)

Sinds het uitbreken van de financiële crisis in 2008 is het aantal werknemers en bedrijven in de installatiebranche fors afgenomen. Nadat in 2015 het dieptepunt bereikt werd, groeit zowel het aantal bedrijven als het aantal werknemers inmiddels alweer enige tijd. Nu zowel woning- en utiliteitsbouw als ook de procesindustrie minder hard groeien, zal de groei van het aantal installatiebedrijven en het aantal werknemers in de installatiebranche in de komende jaren afvlakken.

3.3.2 Ontwikkeling aantal werknemers naar vakgebied

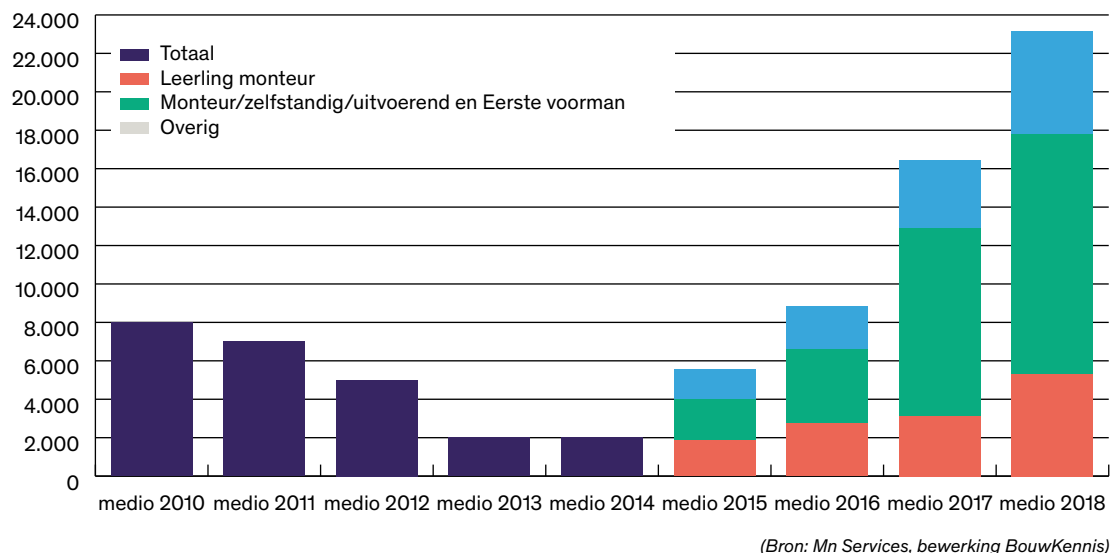

(Bron: Mn Services, bewerking KBA Nijmegen)

De daling van het aantal werknemers was het grootst in de klimaat- en sanitairtechniek. Inmiddels groeit het aantal werknemers in zowel de elektrotechniek als in de klimaat- en sanitairtechniek weer. Het aantal werknemers in de elektrotechniek groeit op dit moment het hardst.

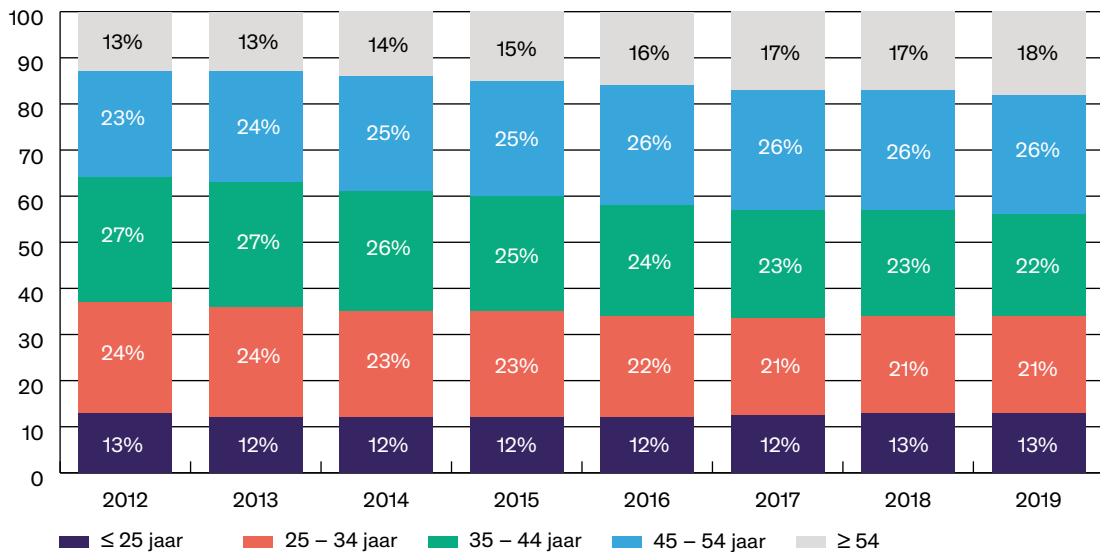
In de komende jaren zal het aantal werknemers, in afgevlakte vorm, naar verwachting verder toenemen. De energietransitie zorgt namelijk voor een blijvende vraag naar bijvoorbeeld zonnepanelen, warmtepompen en slimme meet- en regeltechniek.

3.3.3 Ontwikkeling aantal vacatures

Het aantrekken van de economie en de bouwnijverheid doet de vraag naar personeel flink toenemen. Ten opzichte van het dieptepunt van de crisis in 2013 staan er op dit moment ruim elf keer zoveel vacatures open. De meerderheid van alle installatiebedrijven heeft één of meerdere vacatures uitstaan. De meeste moeite hebben bedrijven met het vinden van leerling monteurs en zelfstandige monteurs. Het mag dan ook geen verrassing zijn dat bijna 40% van alle bedrijven in 2017 meer moeite had met het vinden en behouden van voldoende personeel ten opzichte van 2016.

3.3.4 Ontwikkeling leeftijd werknemers

(Bron: Mn Services, bewerking BouwKennis)

De vraag naar personeel komt enerzijds doordat bedrijven weer veel nieuwe opdrachten krijgen en zodoende hun personeelsbestand moeten uitbreiden. Anderzijds vergrijst de installatiebranche momenteel in rap tempo, waardoor veel oudere werknemers vervangen moeten worden. Tussen 2008 en 2019 is de gemiddelde leeftijd van werknemers toegenomen met 3 jaar, van 38 naar 41 jaar. Doordat steeds minders jongeren toetreden tot de installatiesector, zal dit probleem in de komende jaren alleen maar groter worden.

3.4 Conclusie

Tijdens de financiële crisis is de installatiebranche flink gekrompen. Zowel het aantal bedrijven als het aantal werknemers liep tot en met 2015 sterk terug. Daarna is de weg omhoog ingezet en is zowel het aantal installatiebedrijven als het aantal werknemers in de installatiebranche weer aan het stijgen. De stijging van het aantal werknemers slaat over de gehele branche neer, al groeit het aantal werknemers in de elektrotechniek wel iets harder dan het aantal werknemers in de klimaat- en sanitairtechniek. In de komende jaren zal het aantal installatiebedrijven en het aantal werknemers in de installatiebranche verder stijgen, zij het minder hard dan in de afgelopen jaren.

De vraag naar geschikt personeel wordt steeds problematischer. Meer dan de helft van alle installatiebedrijven heeft vacatures uitstaan, waarvan het overgrote deel op zoek is naar leerling en zelfstandige monteurs. Door de aanhoudende economische groei krijgen bedrijven weer veel nieuwe opdrachten waardoor ze nieuw personeel moeten aannemen. Anderzijds vergrijst de installatie snel en stromen er te weinig jongeren in om dit probleem te stoppen.

A technician wearing a dark blue t-shirt and glasses is kneeling and working on an open electrical control cabinet. He is using a red-handled screwdriver to adjust a component inside the cabinet. The cabinet is filled with various electrical components, including circuit breakers, relays, and a complex network of colorful wires. To the left of the cabinet, there is a large blue industrial tank with yellow and white electrical components attached to it. In the background, another similar cabinet is visible, and the overall environment appears to be an industrial facility with blue walls and structural beams.

4. Bijlagen

- 4.1 Bijlage: methodologie en begrippen
- 4.2 Bijlage hoofdstuk 1.3.1
- 4.3 Bijlage hoofdstuk 1.3.2
- 4.4 Bijlage hoofdstuk 1.4.1
- 4.5 Bijlage hoofdstuk 1.4.2
- 4.6 Installatie naar landsdeel in 2019

4.1 Bijlage: methodologie en begrippen

Voorspellende jaren

In dit rapport wordt afhankelijk van de gebruikte bronnen een verschillend toekomstbeeld gegeven. Wanneer de data (gedeeltelijk) afkomstig zijn van het Economisch Instituut voor de Bouw, geldt dat voorspellingen worden gegeven voor de jaren 2019, 2020 en 2023. Dit is het geval in hoofdstuk 2 en 3 wanneer het gaat om de bouw en bouwinstallatievolumes. Bij gebruikmaking van andere bronnen geldt dat 2020 en 2021 worden gebruikt als voorspellende jaren. Dit is voornamelijk het geval in hoofdstuk 1.

Toelichting naamgeving disciplines

In deze rapportage worden installatiebedrijven onderverdeeld naar drie disciplines, te weten: Elektro, Klimaat en Sanitair. In de voorgaande rapportages werden deze disciplines aangeduid met respectievelijk Elektro, CV/LB en Gawalo/s. De verandering heeft enkel betrekking op de naamstelling en niet op de inhoud.

4.2 Bijlage hoofdstuk 1.3.1

x miljoen euro	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2023
Woningbouw totaal	2.948	2.634	2.460	2.192	2.016	2.188	2.592	3.544	3.829	4.331	4.471	4.652	5.087
Nieuwbouw	1.412	1.205	1.086	833	694	844	1.048	1.347	1.501	1.798	1.897	1.992	2.178
Groot onderhoud/renovatie	1.074	971	945	901	858	872	1.021	1.565	1.684	1.861	1.896	1.971	2.188
Onderhoud	462	458	428	458	464	472	524	633	643	672	678	689	721
Utiliteitsbouw totaal	5.369	4.664	4.324	4.149	3.854	5.829	6.014	7.066	7.344	8.380	8.857	9.342	10.001
Nieuwbouw	2.651	2.141	1.920	1.568	1.295	2.822	2.822	3.357	3.556	4.266	4.611	4.934	5.204
Groot onderhoud/renovatie	1.671	1.533	1.430	1.538	1.502	1.919	1.984	2.215	2.224	2.444	2.540	2.664	2.942
Onderhoud	1.047	991	975	1.042	1.056	1.088	1.209	1.494	1.565	1.669	1.707	1.744	1.855
Infrastructuur totaal	1.696	1.514	1.463	1.514	1.463	1.741	1.789	1.951	1.981	2.110	2.263	2.354	2.497
Nieuwbouw en groot onderhoud	1.018	862	834	862	834	1.043	1.079	1.226	1.245	1.344	1.481	1.556	1.651
Onderhoud	678	652	629	652	629	698	710	725	737	766	782	798	846
Installatie totaal	10.014	8.812	8.248	7.855	7.333	9.758	10.395	12.561	13.155	14.821	15.591	16.348	17.585

(Bron: EIB/BouwKennis)

4.3 Bijlage hoofdstuk 1.3.2

x miljoen euro	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2023
Woningbouw totaal	2.948	2.634	2.460	2.192	2.016	2.188	2.592	3.544	3.829	4.331	4.471	4.652	5.087
Elektro	1.059	946	887	792	730	814	966	1.421	1.537	1.743	1.798	1.872	2.051
Klimaat	1.059	942	877	771	703	760	903	1.094	1.186	1.351	1.398	1.457	1.593
Sanitair	829	746	697	629	583	614	723	1.029	1.105	1.237	1.274	1.323	1.443
Utiliteitsbouw totaal	5.369	4.664	4.324	4.149	3.854	5.829	6.014	7.066	7.344	8.380	8.857	9.342	10.001
Elektro	1.898	1.645	1.524	1.456	1.349	2.167	2.232	2.496	2.599	2.974	3.151	3.328	3.556
Klimaat	2.127	1.848	1.713	1.645	1.528	2.279	2.351	2.846	2.955	3.415	3.609	3.807	4.079
Sanitair	1.344	1.171	1.088	1.048	976	1.382	1.432	1.724	1.790	1.990	2.097	2.207	2.366
Infrastructuur totaal	1.696	1.514	1.463	1.514	1.463	1.741	1.789	1.951	1.981	2.110	2.263	2.354	2.497
Elektro	1.018	907	877	907	877	1.058	1.087	1.209	1.228	1.310	1.407	1.464	1.553
Klimaat	678	607	587	607	587	683	701	742	753	800	856	890	944
Installatie totaal	10.014	8.812	8.248	7.855	7.333	9.758	10.395	12.561	13.155	14.821	15.591	16.348	17.585

(Bron: EIB/BouwKennis)

4.4 Bijlage hoofdstuk 1.4.1

x miljoen euro	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2023
Woningbouw totaal	26.143	23.391	21.736	19.310	17.739	18.081	21.363	24.240	26.125	27.725	28.625	29.750	32.400
Nieuwbouw	13.731	11.718	10.564	8.102	6.752	7.275	9.027	10.113	11.275	12.300	12.975	13.625	14.900
Groot onderhoud/renovatie	7.209	6.520	6.345	6.049	5.759	5.579	6.530	8.175	8.800	9.250	9.425	9.800	10.875
Onderhoud	5.203	5.153	4.826	5.159	5.228	5.228	5.806	5.952	6.050	6.175	6.225	6.325	6.625
Utiliteitsbouw totaal	17.650	15.278	14.148	13.476	12.465	17.531	18.100	18.608	19.325	20.775	21.925	23.100	24.750
Nieuwbouw	9.197	7.426	6.659	5.440	4.493	8.538	8.538	8.403	8.900	9.900	10.700	11.450	12.075
Groot onderhoud/renovatie	5.047	4.628	4.317	4.646	4.537	5.557	5.745	6.050	6.075	6.375	6.625	6.950	7.675
Onderhoud	3.405	3.223	3.172	3.390	3.435	3.435	3.816	4.154	4.350	4.500	4.600	4.700	5.000
Infrastructuur (GWW) totaal	16.608	14.742	14.251	14.742	14.251	16.180	16.639	16.910	17.175	18.075	19.425	20.225	21.450
Nieuwbouw en groot onderhoud	10.672	9.035	8.743	9.035	8.743	10.520	10.884	11.154	11.325	12.025	13.250	13.925	14.775
Onderhoud	5.936	5.708	5.508	5.708	5.508	5.660	5.755	5.755	5.850	6.050	6.175	6.300	6.675
Bouw totaal	60.400	53.411	50.135	47.528	44.455	51.792	56.102	59.757	62.625	66.575	69.975	73.075	78.600

(Bron: EIB/BouwKennis)

4.5 Bijlage hoofdstuk 1.4.2

x miljoen euro	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Agrarisch (SBI:A)	617	527	497	425	370	391	375	350	325	300
Industrie en bouw (SBI:B,D,E,F)	476	400	325	357	353	604	843	925	975	1000
Handel en horeca (SBI:G+I)	526	472	508	513	533	604	652	700	750	775
Vervoer en communicatie (SBI:H+J)	379	285	252	305	347	468	631	725	750	750
Zakelijke dienstverlening (SBI:K,L,M,N)	680	449	399	401	413	428	370	375	450	500
Marktsector	2.678	2.133	1.981	2.001	2.016	2.495	2.871	3.075	3.250	3.325
Openbaar bestuur (SBI:O)	197	176	150	92	82	60	50	25	25	25
Onderwijs (SBI:P)	515	460	437	397	320	285	285	300	300	375
Gezondheidszorg (SBI:Q+R)	930	724	534	415	408	379	370	375	375	500
Overige dienstverlening (SBI:S)	370	356	333	354	275	306	341	300	300	300
Budgetsector	2.012	1.716	1.454	1.258	1.085	1.030	1.046	1.000	1.000	1.200
Totaal	4.690	3.849	3.435	3.259	3.101	3.525	3.917	4.075	4.250	4.525

(Bron: EIB/BouwKennis)

4.6 Installatie naar landsdeel in 2019

x miljoeneuro	Woningen totaal	Utiliteitsbouw totaal	Infrastructuur totaal	Installatie totaal
Noord-Nederland (Groningen, Friesland, Drenthe)	410	759	164	1.333
Noord-Holland	766	1.121	295	2.182
Oost-Nederland (Overijssel, Gelderland)	793	1.598	460	2.851
Zuid-Holland	993	1.566	723	3.282
Midden-Nederland (Utrecht, Flevoland)	507	1.031	176	1.714
Zuid-Nederland (Limburg, Zeeland)	1.002	2.782	445	4.229
Nederland totaal	4.471	8.857	2.263	15.591

(Bron: EIB/BouwKennis)

x miljoen euro	Woningen totaal	Utiliteitsbouw totaal	Infrastructuur totaal	Installatie totaal
Noord-Nederland (Groningen, Friesland, Drenthe)	9,2%	8,6%	7,2%	8,9%
Noord-Holland	17,1%	12,7%	13,0%	14,0%
Oost-Nederland (Overijssel, Gelderland)	17,7%	18,0%	20,3%	18,3%
Zuid-Holland	22,2%	17,7%	31,9%	21,0%
Midden-Nederland (Utrecht, Flevoland)	11,3%	11,6%	7,8%	11,0%
Zuid-Nederland (Limburg, Zeeland)	22,4%	31,4%	19,7%	27,1%

(Bron: EIB/BouwKennis)

Colofon

Opdrachtgever

Commissie Bedrijfsvoering Techniek Nederland

Auteurs

BouwKennis B.V.

Vormgeving en productie

Afdeling MSP, Techniek Nederland

Fotografie

Marco van Middelkoop, omslag, pagina 13

Eric de Vries, pagina 3

Industrie, pagina 19

Sander van der Torren, pagina 25

© Techniek Nederland, december 2019

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, film, elektronisch, op geluidsband of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Techniek Nederland.

De inhoud van deze publicatie is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch kan het risico van onduidelijkheden of onjuistheden niet geheel worden vermeden. Techniek Nederland sluit iedere aansprakelijkheid uit voor zowel de schade die mocht voortvloeien uit het gebruik van deze gegevens, als schade die zou kunnen ontstaan als gevolg van onvolledigheden, onjuistheden of onvolkomenheden in deze publicatie.

